

Q. 179/49

A JELLEMRAJZ PROBLÉMÁIBÓL

ÍRTA
HANKISS JÁNOS

A „DEBRECENI SZEMLE“ KIADÁSA
1932

A
JELLEMRAJZ PROBLÉMÁIBÓL

ÍRTA

HANKISS JÁNOS

A „DEBRECENI SZEMLE“ KIADÁSA

1932

E 179/49

A JELLEMRAJZ PROBLÉMÁI

Itt ért jellemzésen az átlagos művelt ember? Ha irodalmi alkotásról van szó, rendszerint a benne szereplő egyes emberekre¹ vonatkozó tudnivalók összességét. De összesség itt nem csak összeget jelent, hanem egészet is, aminek természetes határa s természetes egysége van. A bonyolult, teljesen soha ki nem ismerhető egyéniségnek (a magunkénak is, hiszen azzal van a legtöbb bajunk!) nem részletes és pontos képe, de még csak nem is módszeres vázlata a jellemkép, hanem (főképp morális szempontból, a cselekvés szempontjából) kiválasztott néhány „vonásból” művészi szokások szerint kikerekített rajz, melynek súlypontja és próbája önmagában van. Hogy mégis használható, annak legfőbb magyarázata az, hogy a jellemzett embernek sokszor még ily hasonlatossági fokú rajza sincs önmagáról.

Az egy hősről megismert ú. n. „jellemvonások” középponti értéke (jelentősége) nagyon különböző lehet, de fontos, hogy az átlagolvasó

¹ Az állatmesében vagy a régi állatregényben álarcos emberek jellemzése folyik; Jack London, vagy Colette mai állatregényeiben, melyek egyébként a szabályt erősítő, határos kivételnek tekinthetők, az állat mindig az emberhez való viszonyánál fogva kap szélesebb reflektorkérvét, mint gyermekpótlék (nőíróknál), mint az emberekben csaldott ember kárpótlása, vagy eszményképe (magányos mizantrópoknál, swifti szatirikusoknál). — Emberek mellett emberközösségeket, csoportokat is lehet jellemezni, mondja egy meghatározás. De a kollektív jellemzés legáltalánosabb formája a csoportot alkotó vagy képviselő egyének jellemzése. Az unanimitásról l. e cikk végén. — E. Kretschmer („Körperbau und Charakter“, 2. kiad. Berlin, J. Springer, 1922) gyakorlati szempontból látja meghatározhatónak a jellemet: „Unter Charakter verstehen wir die Gesamtheit aller affektiv-willensmäßigen Reaktionsmöglichkeiten eines Menschen, wie sie im Lauf seiner Lebensentwicklung entstanden sind, also aus Erbanlage und sämtlichen exogenen Faktoren: Körpereinflüssen, psychischer Erziehung, Milieu und Erlebnisformen. Der Ausdruck Charakter nimmt die psychische Gesamtpersönlichkeit von der Affektseite aus, ohne dass sich natürlich die Intelligenz an irgendeiner Stelle davon trennen liesse“ s. i. t. Látszólag egész csomó „jellemet” határoz meg az életben úgy, hogy bizonyos tetsalkattípusokhoz tartozó lelki vonáscsoportokat igyekszik megállapítani. De e típusokat egészzé csak történelmi és irodalmi tapasztalata cementszi. Nem is szólva arról, hogy

ki tudja őket egészíteni azzá az egyetlen lehetséges típussá², amelyre a szerző gondolt. Minden írói jellemzés (még az aggodalmasan részletező is) kiegészítő rejtvény, amelynek hézagait az olvasó ösztönszerűen tölti ki, vagy olyan felület, amelynek néhány alkotórésze van adva, de ez a néhány tényező meghatározza a felületet az olvasó számára. Itt bontakozik ki előttünk a színpadra s a könyvbe szánt jellemzés különbözősége. A színész magára vállalja a közönség kiegészítő munkájának jórészét, míg az olvasó egészen magára van hagyva. A színházban csak annyi kiegészíteni valónk marad, amennyi az életben, ha ilyenféle emberekkel találkozunk s beszédükből, tetteikből, öntudatlan jeleikből meg akarjuk őket fejteni. A könyv mellett nagyobb munka vár ránk s ezért is lehet a színdarab jellemzése elnagyoltabb, vázlatosabb, míg a regényé részletesebb, útmutatásokat bőkezűbben szóró.

Minden így kiegészített jellemkép zárt, *logikus*, még a romantikusok következetlenségekből tobzódó galériájában is. „Logikussá“ persze nem mindig az abszolút igazság teszi, hanem az, hogy nem mond ellen bizonyos időpontban bizonyos olvasóközönség lélektani álláspontjának, „élettapasztalatának“.³ Az író és közönsége közt oly sokszor dühöngő harc (polémia, bojkott) vajmi ritkán jelent kettejük közt lélektani szakadékot. Ha az író, a festő, a zenész még éles ellentétben áll élettapasztalatainkkal, nevetni szoktunk rajta s a bolondokházát emlegetjük. A felháborodás már azt jelenti, hogy „tudatunk mélyén“ megvannak azok az elemek, amiket az író vakmerően kirakatba tett. Ezek az elemek — egyelőre negatív előjellel — megfelelnek már benünk valaminek. Amikor a „haladó“ olvasó büszkélkedik vakmerőségével, amellyel új lélektani eredményeket könnyen tesz magáévá,

a komoly orvosi könyvben a „hiperesztézis sarkától“ az „anesztézis pólusáig“ való átmenetet Hölderlin egy költeménye jellemzi, műve utolsó részében (161. kk. ll.) hangsúlyozza szerzőnk, hogy a költők művei és életrajza rendkívül értékes anyagot nyújtanak. „Wenn wir die Methoden, die vergleichende Individualpsychologie, die Untersuchung geisteskranker Genialer und die Vergleichung der Körperbautypen kombiniert anwenden, so kommen wir zu *ziemlich gesicherten empirischen Gruppenbildungen*. Dies gilt in erster Linie von Dichtern und Schriftstellern, die für individualpsychologische Zwecke in jeder Richtung am besten geeignet sind. Hier haben wir reichliches und leicht zugängliches Material an Bildnissen und biographischen Notizen, hier haben wir vor allem die Selbstdarstellung des individuellen Temperaments in seinen gesamten dichterischen Werken als unschätzbar wichtiges und bei keiner anderen genialen Gruppe in dieser Weise vorhandenes *objektiv psychologisches Dokument*. Wir behandeln deshalb gerade die Dichtungen etwas ausführlicher, weil diese objektiven Temperamentsniederschläge uns ein *wissenschaftlich getreues Abbild* der Empfindungsweise der begabteren Persönlichkeitstypen überhaupt vermitteln, auch soweit sie nicht künstlerisch tätig sind.“

² Talán fölösleges hangoztatni, hogy a *típus* szót itt nem megszokott értelmében használjuk : nagyobb csoportot képviselő, általánosan ismert, összefoglaló jellemkép értelmében. Ha az olvasó, vagy a néző egy-egy alak jellemvonásait kiegészíti s azonosítja valamely „típussal“, akkor ez nem feltétlenül olyan ismert, művészien stilizált, gondos ökonómiajú típus, mint pl. Molière Fösvénye. Sőt az olvasó rendszeren úgy érzi, hogy új, soha *így* nem észlelt alak született előtte és benne.

³ Természetesen ez az élettapasztalat olvasmányi eredetű is lehet, sőt rendszerint az is.

nem is sejtí, hogy az egész merészség csak egy régen meglévő helyzet hivatalos megállapítása. Mindössze az egyenlőség jelét húzta két mennyiség közé.

Míg az olvasó önkéntelenül is konzervatív, szigorúan megtartja a rejtvényfejtés szabályait, addig az író a jellemzés munkájából ráeső részt sokszor szeszélyes felelőtlenességgel végzi. Igaz, övé a sokkal nehezebb szerep, ő dönt a jellemkép lényeges elemeiről. De az eredetiség parancsa, valamely művészi hússá-vérré nem vált „tézis“ érdeke megbontja a „jellemvonások“ harmóniáját. Ne feledjük, hogy az író sem észlel mindent sajátmaga, az ő fantáziájában is összekeveredtek a megfigyelt s az irodalomból kapott jellemek és jellemelemek. Az író mélyebb emberismeretétől, nagyobb lélektani kultúrájától függ, hogy nem alkot-e a heterogén elemekből belső diszharmóniában szenvedő alakot. Ha a jellemkép vázlatát már maga az író is erőszakkal vagy teljes meggyőződés nélkül kényszerítette össze, az olvasó kiegészítő, azonosító rutinja hamar felmondja a szolgálatot, vagy megérzi, hogy az irodalom és az élet rendkívül rugalmas kapcsolata itt pattanásig feszült. Ilyenkor megtörténik, hogy az olvasó nem vállalja a felelősséget s abbahagyja a mindig jóakarattal, lojálisan megkezdett azonosítási játékot.

De van-e értelme az ilyen „mesterséges“ konstrukciónak? — kérdezhetné valaki.

Emberileg megfoghatóvá kell tennünk, a kifejezés síkjába kell áthelyeznünk a cselekvő embert. Ezért sok évre szeszélyesen elszórt megnyilvánulásait röviden, tömören össze kell foglalnunk; egy nagyszabású (s sokszor téves) „retus“ segítségével el kell távolítanunk mindazt, amit e pillanatban nem értünk, nem látunk fontosnak. Az okság elvét kényúrrá tesszük fölötte, még akkor is, ha a filozófus lázadozik bennünk ez ellen.

De meg aztán a jellemzés az ú. n. szépirodalomban általában nem marad meg a lélektani fölfedezések gyűjtésénél vagy — ami gyakoribb — az ismertebb jellemelemek⁴ kombinációjánál: lélektani gyakorlatozásnál. Amint a lélekbe való elmélyedésnek s aztán a művészi jellemzésnek egyik (talán legfőbb) szülőoka gyakorlati szükséglet: önmagunk⁵ és mások kiismerése, emberismeret volt, úgy a jellemzés igazi érdeklődést csak mint *a tettek kulcsa* tud kelteni. A „l'art pour l'art“ nem tudott lényegesen változtatni minden jellemzés kötelező moralitásán; a regényolvasó közönség például nem tudott megelégedni a jellemzés „tudományos“ hasznával, az örök emberi kíváncsiság szükségletének kielégülésével. Kíváncsiak vagyunk, tudni szeretnénk, de nemcsak a tudásért magáért. A *jellemzés* régebben szinte szervesen összefüggött a *jellemmel*, s ennek a szónak mindig túlnyomóan akaratí színezete volt. Ma, amikor az irodalmi jellemzés *majdnem* öncéllá vált, mégis tetteken keresztül (vagy azokon keresztül is) bontakozik ki a jellemkép.

⁴ A *jellemelem* szóval nem szabad racionális elemzés eszméjét társítani. A költőnél is, az olvasónál is csak nagyritkán válik tudatossá az a szintétikus munka, amit végeznek s ami megelőző analízist föltételez.

⁵ A legtöbb vallás szerint önmagunkban is leselkedik ránk ellenség, talán minden vadállátnál veszedelmesebb. Ezt is ki kell ismernünk, ha védekezni akarunk ellene.

Még olyankor is, amikor — formaszerinti, de nem vérbeli regényekben — a cselekvény egészen elsorvad a túltengő jellem-elemzés árnyékában, a (hiányzó) tettek⁶ mérjük meg a jellemet.

Az emberjellemezés s a tárgyjelmezés között éppen ezen a ponton derül ki a mély, minőséginek látszó különbség. Az emberjelmezés (*a jellemzés*) sohase vesztetheti el teljesen a gyakorlati emberismerettel, ezzel a nélkülözhetetlen tudománnyal, s a morállal, ezzel a legfőbb társadalmi elvvel való kapcsolatát. Az igazi jellemzés mindig szobrászi, plasztikus : körül lehet járni, Olympia-automatát lehet belőle csinálni, össze lehet tévesztetni az élő alakokkal. Amikor egy jól jellemzett alak kikerül az író kezéből, állandó prédája az olvasó-Pygmalionoknak s a tettek erkölcsi világából nem igen szabadulhat. *Egyéniséggé* válik és mindent, ami rávonatkozik, így tetteit is, harmónia-korlátok között tartja az a tény, hogy egyéniséghez tartoznak.⁷ Nagyobb érdeklődésünket az emberjelmezkép azzal fizeti meg, hogy összhangban kell lennie önmagával.

Az irodalomban objektívált alak újra élővé szubjektíválódik, amikor az olvasó *azonosítja* magát vele. Az irodalmi alak megelevenedése e szerint kétirányú : az íróra nézve : felszabadul az ő teremtő önkénye alól s saját belső törvényét követi (Zauberlehrling) ; az olvasóra nézve : műtárgyból életformává válik, sőt egyéniséggé, aminek eredeti szint és én-tudatot az olvasó ad, amikor azonosítja magát vele.

Egy tárgyra, egy térbeli miliőre vonatkozó megfigyelések, egy gondolatkörre vonatkozó egyes ötletek nemcsak mennyiségileg különböznek az ember jellemképétől, hanem minőségileg is : amint a szétdarabolt test részei is lényegükben térnek el az emberi, az élő testtől. A tárgyjelmezés virágkora, a naturalizmus eléggé eltávolodott már tőlünk s ma már jól látjuk, hogy az aratás negyven lapos leírása, egy intérieurnek iparösszámlákra emlékeztető részletezése még nem tette egyéniséggé a tárgyat, a tárgykört, a térbeli miliőt. Ha pedig társadalmi

⁶ *Tettek* persze nemcsak az anyagi világban gyors és heves reakciókat kiváltó cselekvések s nem kell itt mindjárt a lélekelemzés nagy mesterének, Stendhalnak tett kultuszára gondolnunk, a renaissance-ember után érzett vágyódására, a mai idők eseménytelenedésére. Wertherben pl. kevés az ily értelemben vett cselekvény, de azért mindig nyilvánvaló, hogy benne úszik az élet legragadóbb sodrában s végső „tette“ koncentráltan hozza az egyébként elmaradt cselekvések summáját. Másutt a jellemzés s az esemény-elmondás közti aránytalanságnak éppen az a célja, hogy egy alak ú. n. „passzivitását“ hangsúlyozza.

⁷ Zola ábrándját a „kísérleti regényről“ a korabeli kritika azzal utasította el, hogy kísérletet csak reális anyagon lehet végezni, nem képzelt alakokkal benépesített, képzelt világban. Az átöröklés hatását ellenőrizni akkor, amikor az író fantáziája *tetszés szerint* módosíthatja az ellenőrzés alá kerülő anyagot, micsoda tréfa! Nem fogadjuk el Zola laikus tudományoskodásának irodalomelméleti eredményeit, de nem sáncoljuk el magunkat vele szemben a pozitivisták kritika kényelmes valóságfelfogása mögé. Az irodalmi jellemzés belső következetessége, gondos motiválása, gyakori ellenőrzése bizonyos joggal keltheti az íróban azt az illúziót, hogy alakjai igazán élnek, a nemzedékek egymásból következnek, úgy, vagy biztosabban, mint a valóságban. S ne feledkezzünk meg arról a gyakori írótipusról, amely a bűvészinast juttatja eszünkbe : alakjait, ha egyszer élni kezdenek, nem tudja megtartani a könyv lapjai között : föléje magasodnak, külön életet élnek, semmi varázsige nem fog rajtuk. Balzac sokszor beszélt regényalakjairól, mint élő ismerőseiről...

milió, morális atmoszféra válik a jellemzés tárgyává, akkor már az emberjellemezés eszközei és nézőpontjai érvényesülnek. Amikor azt mondja az irodalomtörténet : e regény „voltaképpen” hőse egy város, egy társadalmi osztály, a Notre-Dame székesegyház, akkor éppen az történt, hogy az emberjellemezés módszerét vitte át az író egy bonyolultabb képlet jellemzésére. De a várost, az osztályt, a templomot egyének jellemzésének egymás mellé vagy alá rendelésével személyekre bontja, megszemélyesíti a jellemezni valót.

Színházi kritikákban sokszor olvasunk ilyesmit : „A hős jelleméről sokat beszélnek ; sajnos, a cselekvény alig mutat be valamit e jellem tevékenykedéséből”. Regényekben is gyakran érzünk aránytalanságot a jellemvonások bősége s a gyér és jelentéktelen tettek közt. A cirkuszi óriás papírmásé-súlyzókat emelget : nyilván az izmaival is baj van. Mi már tudjuk, hogy a jellemvonások halmozása sokszor öncél s az írói gyakorlatban se szeri, se száma az olyan műveknek, amelyekben a jellemkép s a cselekmény két különböző világból, két messze eső ihletforrásból kényszerült mésalliance-ba. Vannak írók, akiknél a mese az elsődleges s ennek fordulópontjaira kerülnek a külön készülő jellemképek, mint a régi operában a recitatívusor pihenőire az önálló áriák. De vannak olyan írók is, akiknek nagy élménye mindig a jellemző alak s ha ez szürke, kontemplatív vagy elszigetelődésre hajló, akkor a mesét erőszakkal kell a nyakába varrni.

Nem jelent semmit, hogyha egy korszak élen járó irodalmában eleinte nem fedezzük föl a jellem és a tettek harmóniáját. Az avantgarde líra mindig megbotránkozott ; de sokszor nem értjük az erősen lírai természetű, szubjektív regény motiválását sem.

Barrès is megkülönbözteti a maga pszichológiai hozadékát a korában divatos jellemelemzéstől : „Ne keressenek ebben a munkában pszichológiát vagy legalább is ne Taine- vagy Bourget-félet. Emezek botanikusok módjára járnak el, akik megmutatják nekünk, hogyan táplálják a levelet a növény, gyökerei, a talaj, amelyben fejlődik, a levegő, amely körülveszi. Ezek a valódi pszichológusok vissza akarnak menni minden emberi rezdülés (frisson) okainak láncolatán a végső okig ; egyébként általános törvényeket állapítanak meg azokból az esetekből és azokból az anekdotákból, amelyeket elbeszélnek. Ezzel szemben az én műveimet olyasvalaki írta, aki „Krisztus követését” és Dante „Vita Nuováját” tökéletesen kielégítőeknek találja s akinek elemző-vágya megáll a tárgyul választott lelkiállapotok aprólékos, meghatározó és szinte ragályos leírásánál.”⁸ Szubjektív jellemzés ez s

⁸ „N'y cherchez pas de psychologie, du moins ce ne sera pas celle de MM. Taine ou Bourget. Ceux-ci précèdent selon la méthode des botanistes qui nous font voir comment la feuille est nourrie par la plante, par ses racines, par le sol où elle se développe, par l'air qui l'entoure. Ces véritables psychologues prétendent remonter la série des causes de tout frisson humain ; en outre, des cas particuliers et des anecdotes qu'ils nous narrent, ils tirent des lois générales. Tout à l'encontre, ces ouvrages-ci (a „Culte du Moi“-trilógia) ont été écrits par quelqu'un qui trouve l'imitation de Jésus-Christ et la Vita Nuova du Dante infiniment satisfaisantes, et dont la préoccupation d'analyse s'arrête à donner une description minutieuse, émouvante et contagieuse des états d'âme qu'il s'est proposés.” (Sous l'oeil des Barbares, Examen.)

Barrès szerint főhibája, hogy az általa leírt érzelmeket nem értheti meg az, aki nem éli át őket.⁹ De néhány év vagy évtized mulva tisztázódik a helyzet s vagy az olvasók teszik magukévá s így objektívvá a jellemrajz új módját, vagy az író mond le róla mint kiforrott módszerről.¹⁰ (Barrès esetében mind a két irányzatot tanulmányozhatjuk.)

Csak a legnagyobb remekek dicsekedhetnek azzal, amit a kritika ötven évvel ezelőtt minden irodalmi műtől meg mert követelni, hogy : „a tettek a hős jelleméből folyjanak“. S azt hitte, ezzel a realizmus alapigényét hangoztatja csak, s életszerűségért kiált. Pedig a jellem s a tettek harmóniája nem probléma a valóságban, csak az irodalom törekedhetik erre s ugyancsak ritkán érheti el. A szemlélő (realista megfigyelő, vagy olvasó, néző) számára előbb vannak a tettek s abból következtet a jellemre. Amikor az ember önmagáról alkot véleményt, akkor sem tesz másképpen: tetteinek, érzéseinek, belső harcainak sugárkérvéjéből indul ki abban a hiszemben, hogy a sugarak fókuszában jellemének képét találhatja meg. „A fát az ő gyümölcséről ismerhetitek meg“ s tegyük hozzá : a gyümölcsfát gyümölcséről nevezik el ; a gyümölcs a forgalomban levő lényeg, a fa általa kap jelentőséget.

A gyakorlatban senki sem észlelt jellemet ; nincsen két megfigyelő, aki akár a legprimitívebb ember képét is ugyanazzal a pár vonással tudná jellemezni, — kivéve, ha az emberről (legalábbis a pletyka révén) már kialakult valami „monda“, valami irodalmi természetű jellemkép, mert ez már kézzelfogható, megjegyezhető, tovább csiszolható. A jellem fogalma és vizsgálata valláserkölcsei szükséglet s az egyházi és morális irodalom hosszú, gazdag hagyománya tette lehetővé az átlagembernek, hogy élete káoszából ő is megpróbáljon elszigetelni egy-egy jellemrevalót. „Jellem és tettek harmóniája“ nem a valóság rendszerében fogamzott követelmény, mert e földi létben jellem és tettek alig választhatók el egymástól, hacsak azt nem tesszük föl, hogy először, a tetteket megelőző korban volt a Jellem, s később, amikor már tettekre kerülhetett a sor, ezek nem cáfoltak rá a Jellemre. Ilyen időrend a valóságban nem képzelhető el ;¹¹ annál inkább az irodalomban, ahol régi szokás szerint *exponálják* a jellemet s rendszerint aztán indul meg a cselekvény.

Az életben nincs szükség a jellemkép (valamely emberről elterjedt

⁹ „Le principal défaut de cette manière, c'est qu'elle laisse inintelligibles, pour qui ne les partage pas, les sentiments qu'elle décrit.“ (Ugyanott.)

¹⁰ A minden külső befolyástól, minden barbár-hordaléktól megőrizendő Én kifejtése, a mi nézőpontunkból tekintve, merész szabadságharc az emberismeret gyakorlati célja felé irányuló, tettekben mért jellemrajzolás uralma ellen. De csakhamar éppen Barrès ad új tartalmat a nemzeti kollektivitásnak s egotizmusa már csak mint eredeti fűszer keveredik a fajjellemzés ősi kenyérébe.

¹¹ Cysarz is — bár más vonatkozásban — óvatosságra int az okozás fogalmának használatában. „Das Ich und die Wirklichkeit bedingen sich wechselseitig : Nicht wir sind vorher und nicht unser Wirken nachher. Wir sind, was wir erleben und wirken ; wir sind darin, nicht vorher oder darüber !“ „Der Nerv der individuellen Akte ist nicht Ursache und Wirkung, sondern die vorerst durch keine Formel zu bindende Einheit in der Vielheit“ (*Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft*, 60. sk. l.). A jellemrajz és a pszichológia érdekeinek sűrű surlódásaira mutat rá André Berge is : *L'Esprit de la Littérature moderne* (Paris, 1929) III. A „jellemlemezés“ (analyse de caractère) szerinte gyakran nem egyéb, mint belső tartalmunk erőszakos szétválása.

közvélemény)¹² s a tettek harmóniájára, mert az emberek nagy többsége abban a meggyőződésben él, hogy mindennek, ami az emberek között megesik, így *kellett* történnie s az emberben kifejlődött „adott helyzet“ : a jellem szükségszerű láncszem, mely továbbvezet tettekhez s más jellemekhez, vagy ugyanazon jellem módosulásához. Az élet mindig magában hordja igazolását,¹³ de amikor az élet egy része az irodalomba hatol be, akkor éppen az életérzés, az élet áhítata marad kívül s így alaki kapcsolatokat kell létesíteni a közt, amit a „valóságban“ csak a létezés ténye foglalt össze. Az irodalomban az élet összefüggőbb, logikusabb, jellegzetesebb, — mert gondolkodásszerűbb.

Nem a *jellem* van harmóniában a tettekkel, hanem a *jellemzésnek* leíró, elemző része, mert a rendszer csak úgy válik létszerűvé, ha részletei közösen támogatják, elhitetik egymást.

S erre nagy szükség van, mert az irodalmi jellemalkotás mindig kombinációs munka, összerakósi ; a legerencsésebb esetben sem igen vehet át az író az életből egy egész jellemet s hozzá egy egész életrajzot.¹⁴ Az író a maga többé-kevésbé hézagos emberismeretéből „per analogiam“ egészíti ki a hiányokat.¹⁵ A megfigyelt jellemvonásokhoz újakat rak, az ő szemszögéből mellékeseknek látszó vonásokat elhagyja vagy dekoratív elemmé fokozza le. A megfigyelt történés-részletek közül kiválogatja a legmegfelelőbbeket s összhangba kényszeríti őket a jellemvonásokkal.¹⁶ Közben bizony megesik, hogy elfut a tolla s a mese a maga életét kezdi élni. Ilyenkor nincs segítség : a jellemkép s a tettek között vert sok híd közül csak a középsőkre lehet rálepní, a szélsők potemkinhidak, összeomlanának a teherpróba alatt. Az író művésze ezeket a hidakat is elfogadtatja velünk s ő maga is hisz bennük. De amikor a regényt becsukjuk, a függöny lemegy, — amikor az író szuggesztíója már-már ellillant a műből, rögtön látjuk, hogy a híd nem bírja meg az „utánagondolás“ rásúlyosodó terhét.

Persze a közönség rendszerint csak a feltűnő diszharmóniát veszi így észre ; egyébként túlzott engedékenységgel fogadja el a *motiváció* keskeny pallóit, himbálódzó kötélhidait is. Az olvasási ösztön lényegével van ellentétben a gyanakvó kritizálás. Az olvasó örül, ha az író bármily

¹² Vagy meggyökeresedett magánvélemény, ha a szemlélőnek nincs kapcsolata a köztudattal, mendemondával.

¹³ „Így történt, tehát így kellett történnie.“ „Így történt, ez a fordulat örökre el van intézve.“

¹⁴ Még a ma oly divatos „vie romancée“ esetében sem, — aminthogy pl. a történelmi életrajz sem kerekedik ki magától : a hézagokat a tudós-írónak kell pótolnia, a sarkokat lekerekítenie.

¹⁵ Az életet csak magunkban, mások életét csak magunkon keresztül ismerhetjük meg.

¹⁶ Milyen durvának látszik ez a mozaikmunka s mennyire tiltakozik ellene felfogásunk az írói ihletről, amely egyetlen látomásban ragadja meg az életnél is tökéletesebben élő hóst minden ő tett-csiráival együtt ! De e kétféle felfogás jól megfér egymással. A kombináció tudatossága általában csekély s a munkát nagyon megkönnyítik a felfokozott életintenzitás percei, amikor az irodalmasítás folyama túlduzzadt Mississippiként hirtelen otthagya kanyargós medrét és toronyiránt tör magának rövidebb utat. Am a legihletettebb művész fantáziájának is el kell végeznie ezt a kis cselédmunkát, ha másért nem, az eredetiség parancsára, amely „mást“, egyénit kíván tőle s elriasztja az ú. n. életfotografiáktól.

vékony motívumszállal is jelzi az okozati kapcsolatot két tény között, s sokszor a motivációra való törekvéssel, mintegy annak pusztá szimbolizálásával is beéri, különösen, ha az életszerűség atmoszférája már előmlött a művön. A legtöbb író műve elején nagy gonddal alakítja ki ezt az atmoszférát, később egyre többet enged meg magának, mert jól megformált alakjai „élnek“ s így mindent elhiszünk róluk.

A nagy jellemzőművész alakjai azért „élnek“, jellemük és tetteik azért lüktetnek tökéletes harmóniában, mert a lángelme a szubjektív életmegfigyelés s az objektív életformálás¹⁷ pólusai között állandó szikraközt teremt. Megfigyelése élményszerűbb, s az irodalmi síkban sem vesztí el életközelségét. A nagy művész nemcsak megörökíti az életet, hanem közvetlenebbül, teljesebben éli is: benne fejlődik ki az élet egy vagy több új formája. Másrészt — s ez a döntő — : a kiváló művész alakító-ösztöne pontosan megérzi, hogy mi ad egészét, mi függ össze szervesen, mi válik fölöslegessé. A nagy festő portréi sokszor nem állnak közel a szóbanforgó élethez, mert az élethez akarnak közel állni; de mindig életszerűbbnek hatnak, mert formailag tökéletesebbek, *önmagukban véve* teljesebbek.¹⁸ A műtárgy lehet fantasztikus élettávolságban is s mégis életszerűen hathat, mert a művészi, formai hiánytalanság és szükségszerűség fogalma asszociálhatja a valóságra jellemző hiánytalanságot és szükségszerűséget.

Az irodalmi alakok mindig „jellemzőbbek“, emberibbek, mint azok az emberek, akikkel az életben találkozunk. A valóságot az ember nagy káosznak látja s a realisták és az impresszionisták megpróbálták aprólékosan ábrázolni ezt a zűrzavart. De a jellemzés utánuk ismét visszatért természetes medrébe. Azért látunk a világban „rendetlenséget“, mert az még nincs a mi emberi gondolkodásunk kényelmére rendezve. Az irodalmi alakok tettei azért „megokoltabbak“, mert az élet eseményeit emberi szempontból az oksági összefüggés segít rendezni. Ismét oda jutunk, ahova más úton már eljutottunk: az irodalmi alakok emberi szempontból teljesebbek, tanulságosabbak, hasznosabbak. Jobban kielégítik tudásvágyunkat, könnyebben megjegyezhetők és elemezhetők,¹⁹ tökéletesebb esztétikai élvezetet nyújtanak.

*

A jellemrajz értéke nem függ a jellemzésre fordított sorok vagy lapok számától. De a jellemzés módja és terjedelme azért nagyon sokat mond az íróról s itt volna az ideje, hogy az irodalomtudomány és a kritika ne csak az ú. n. valósággal hasonlítsa össze a jellemrajzot,²⁰ s ne csak azt állapítsa meg, hogy mennyi az eredeti lélektani fölfedezés

¹⁷ Az irodalmi kifejezés.

¹⁸ A „valószerűség“ megállapítása tehát sohasem egyszerű összehasonlítás (az „élet“ megfelelő részleteivel), hanem egyúttal *szilárdsági próba* is. Fontosabb, hogy az irodalmi alakot önmagában teljesnek, koncentrálnak érezzük, mint az, hogy megtaláljuk modelljeit az „életben“. Ezt a fantasztikus alakok elfogadható és szuggesztív jellemképei is bizonyítják.

¹⁹ Azaz: elemeiket könnyebben felhasználhatja az emberismeret.

²⁰ Ha ezt tenné, az irodalomtudós s a kritikus — talán nagyobb gyakorlattal és így némiképp több eredménnyel — ugyanazt művelné csupán, mint az olvasó: összehasonlítná az író rajzolta képét a maga élettapasztalatával.

vagy kombináció az író munkájában, hanem azt is, hogy milyen jellemző-típushoz tartozik az író, milyen viszonyban van a jellemzés a mű közép-ponti céljával s a műfajjal, s i. t.²¹ Mióta a lélektani búvárkodás a kritika legfőbb követelményévé vált, minden valamirevaló író agyonelemezgeti sokszor egészen primitív s érdektelen lelkű hőseit. A malom ilyenkor üresen jár s az olvasó joggal unatkozik : a mű jellege eltorzul. Jó példával szolgál a klasszikus angol-amerikai detektívregény német utánpótlása, mely még a gyanúsítottak menyasszonyait és családjuk tagjait is kötelességszerűen végigelemzi, elfelejtkezvén arról, hogy e műfaj igazi értéke az indukciós játék,²² amely annál tisztábban hat, minél kevésbé ismerjük a játékgfigurák „belsejét“. De e végtelen példa mellett ezer esetben találunk meg — kellő vizsgálat után²³ — a romlás csiréit a különben egészséges, de agyonpszichologizált írásművekben. Nem véletlen, hogy Rolandról és Olivierről csak pár állandó jelző s hatalmas, de egyhangú hőstettek adnak jellemképet. Nemcsak azért van ez így, mert az író „primitív“, hanem azért is, mert az epikus hőshöz, a tettek emberéhez, a műfajhoz ez illik. Roland nem is lehetett volna az, aki : a vakmerő, büszke lovag, ha nagyon differenciált lelki életet élne.²⁴ Nem megoldás, ha elítéljük az olvasót, aki átlapozza a hosszas jellemzést. Magasabbrendű olvasóval is megesik ez, de csak az író hibájából. Ha az olvasó érzi, hogy a jellemzés finom szövevénye a lényeges, s nélküle nem lehet megérteni a regényt, nem kockáztatja meg a figyelmetlen olvasást. De ha már eleve más irányba lendítették érdeklődését, nem csoda, hogyha kidobja a jellemezgetés látszólag fölösleges ballasztját. Jókai tragikuma az volt, hogy korától függetlenül magát, nem kért az egyéni lélekábrázolás korabeli rendszeréből. Regényeiben sok ennél fontosabb és eredetibb érték volt s — ma már látjuk — ezek az értékek a Jókai regény-műfajának struktúrájában nem fértek volna össze pl. Kemény vagy Eötvös szemlélődést, spekulációt, absztrakciót föltételező elemzésével. A korabeli kritika úgy látta a kérdést, hogy „Jókai nagy tehetség : milyen kár, hogy annyi érték mellett a lélekelemzés is nincs meg benne !“ Az egész szerintük csak egy kis plusz kérdése lett volna... Nem látták, hogy Jókai célkitűzésével nem fért volna meg a hibák és erények gondos kiegyensúlyozása, az ortodox harmónizálás.

²¹ Ma ezek a szokásos szempontok : *valószínű-e a jellem?* — *egységes-e* (a „fontos“ vonásokat emeli-e ki s a „tetteket“ magyarázza-e)? — *eredetiek-e* a megfigyelések? Mindegyik értékes és érthető, de nem minden. Azt is meg kell vizsgálni, hogy az illető mű természete megkívánja-e a részletes és eredeti jellemzést és hogy tendenciája nem áll-e véletlenül ellentétben a valószínűséggel s i. t.

²² R. Messac : *The „Detective Novel“ et l'influence de la pensée scientifique.* Paris, H. Champion, 1929.

²³ Mert érzésünkre itt kevésbé bízhatjuk magunkat. Annyira kíváncsiak vagyunk a lélektani fölfedezésre, hogy nem vesszük mindjárt észre a túl nagy adagot. Csak az egész alkotás végső hatását rontja meg a pszichológiai fölösleg, mint ahogyan megrontja például a meg nem emésztett, fel nem szívódott erkölcsi lecke, vagy a „franciás szellemesség“ izlés nélkül fölrakott ornamentikája.

²⁴ A „Buda halálába“ vagy „Toldi estjébe“ Arany János a XIX. század filozófiáját és tragikum-elméletét mélyítette bele.

A háború óta a lélekelemzés irodalmi hegemóniája napról-napra kérdésesebbé válik. Ez is — mint minden — sok tényező együttműködésével magyarázható. Annyira kihasználták a pszichológiai talajt, hogy egyideig semmi sem akar rajta megteremni. Közben a régi elemzést, amely mindenkié volt, le akarja dönteni trónjáról az új elemzés, amely elsősorban az orvosé : a pszichoanalízis.²⁵ Vannak írók, akik nagy fáradtsággal el akarják sajátítani s rendszerint azt hangsúlyozzák benne, aminek már van szépirodalmi előzménye. De a legtöbb író elriasztja az a görbe tükör, amelyből saját módszerének torzképe tekint feléje. Az automatikus homokóra egyik tartálya megtelt s most a másikba hullanak át a szemek. A jellemzés kultusza után most mintha a mese, a cselekvény vagy az ideológia kultusza következne. Vagy talán inkább : az individualizmus után a kollektívizmus ; a mindent megmagyarázás álláspontja után az akarat gyógyításának, a bátor szelekciónak álláspontja.

Az antik tragédiát magyarázó és részben irányító elmélet az ember-sorsokat nem tudományos vizsgálat kedvéért mutatja be, hanem úgy-szólván *pszichoterápiái* céllal : válogatott szenvedélyekkel a tisztulás fölemelő érzését akarja kelteni. Corneille hősei nem tudnak elég nagy „tragikus vétséget“ elkövetni, hogy ne maradjanak fölül a sorssal szemben : szinte mind olyan óriások, hogy átlépik a végzetet. Conan Doyle egy rejtelmes története elbeszéli, hogy mikor a villamosszéken kísérletképpen a szükségesnél sokkal erősebb áramot vezetnek át, az áram nem öli meg az elítéltet, hanem hosszú évekre halhatatlanná teszi. Corneille hősei is annyira tele vannak heroizmussal, annyira fanatikusai a kötelességnek, hogy nem bukhatnak el és a tragédia akarva-nemakarva a kedvező kimenetel felé hajlik el. Egy minden merészrege vállalkozó kor Corneille hőseiben is szabályszerű jellemrajzokat látott, s csak évtizedek alatt fordult a világ kereke akkorát, hogy — Racine mértékével mérve — túl eszményieknek találták őket. Corneille olyan kor számára írt, amely az irodalomtól önérzetének és erejének növelését várta. Ezért tartja a kritika az ő örökösének Rostand-t és az újroman-tikusokat, akik a roueni ügyvéd gyűjtő szónoklatai és csattanós mon-dásai helyébe önkénytelenül is a modern pszichoterápia hasonló hatású szuggesztíóját²⁶ teszik. De a végleges esetekre nincs is szükségünk : elég rámutatnunk arra, hogy az ú. n. idealizáló vagy stilizáló jellem-

²⁵ L. Brachfeld Olivér : *Irodalomtörténet és pszichoanalízis*. Debreceni Szemle, 1931 január. E friss módszer a tapasztalat szerint öncéllal vált. A legtöbb pszichoanalitikus regény olyan, mint valami ünnepélyes traktorbemutató : a traktor a fontos, nem a szántóföld. A módszer bemutatása kedvéért írják a regényt s annak alkalmazása már meg is szabja a regény tárgyát.

²⁶ V. ö. J. Hankiss : *L'auteur de „Chanteclair“, poète de la suggestion*. Chanteclair, 1931. évf. Rostand esete azért is nagyon jellemző, mert ő nemcsak a közönségre viszi át szónoki pátozával, szuggesztív erejével a maga meggyőződését és hangulatát, hanem a szuggesztió s az autoszuggesztív csodáit legtöbb darabja tengelyévé is teszi. — Az új elemzés — a pszichoanalízis — maga is egyben terápiái célt is szolgál — Nem gondolunk itt azokra a „lelki szanatóriumokra“, amelyek a szerkesztői üzenetekben oldják meg az élet regényproblémáit. Megnyugtatót visznek, orvost (vagy lelki orvost : papot) játszanak. Gyakran homeopáták : irodalommal gyógyítják az irodalom ütötte sebet.

rajz, amely alakjait az erkölcsi²⁷ eszmény vagy valamely zárt esztétikai képlet²⁸ Prokrusztész-ágyához alakítja, a lélektani anyagot igazán csak mint anyagot használja föl s nem engedi céllá válni. Míg a hivatásos elemző a „tudományos“ érdeklődéstől, a kíváncsiságtól vezetettve, közönségénél is ezekre számít, addig az eszményítő (aki egyúttal rendszeren színtétikus jellemző is) a felszabadítás, a léttágítás, az erőttöbblet ügyét szolgálja, s ezért a maga és közönsége nevében hadat üzen az ú. n. hétköznapi valóságnak. Nem ismereteket ad, hanem erőt; nem pszichológiát művel, hanem pszichoterápiát. Nem tudjuk belátni, miért kellene rangban a másik mögé helyeznünk?

A kritika ezt a kérdést kora vagy a megelőző kor felfogásának hatása alatt bírálta el. Hányszor bebizonyította már eszményítő, heroikus arcképek *valószerűségét!* és viszont: hányszor érzett *erőtadó emberi nagyságot* a reménytelen gyarlóság naturalista ábrázolóinak komor magánosságában (ilyenkor az irodalmi hős vigasztalan közép-szerűségéért az író hősiessége kárpótolta a heroizmusról semmiképpen le nem mondó közönséget...).

Szó sem lehet arról, hogy nemes ambíciójú író valaha is lemondjon a lélekábrázolás kiválóan irodalmi feladatáról. De minden korszak lélekábrázolásának megvan nemcsak a maga külön tartalma (érdeklődésköre), hanem a maga külön stílusa is, hiszen ez a kettő összefügg egymással. A XVII. századi embert az antik és a korbéli irodalomban közös „örök emberi“ vonások érdekelték, de ezzel az érdeklődési tartalommal már adva volt az is, hogy jellemzésük stílusában az erős racionális szelekcióval járó éles vonalak fognak uralkodni; a megfigyelések biztonsága, az elvontság határán járó kihültsége alkalmas, kényelmes művészi anyagot ad: nem kell sietni a feldolgozásával, nem romlik meg s nem égeti meg az ujját. A XVIII. századi francia irodalom gyakran pszichológiamentes emberszemlélete is meghatározza a jellemrajz egykorú stílusát: az ember a szenvedélyek tengerének hajótöröttje lévén, a jellemzés az én rokonszenvező közelébe hozza tárgyát, a jellemrajz sokszor csak enyhítőkörülmény s nem fontos, mert nem igen alapszik jellemmen, s végre is: történetjék akármi, a „természet szava“ s a körülmények hasonlíthatatlanul többet magyaráznak meg belőle az egyéni sajátságoknál. Az analízis finomabban ágazik szét, hajszálcsovekben hatol előre, de érvényesek lesznek rá a kapillaritás külön törvényei s odavan a XVII. század kevés, de hatalmas törvényre épülő fizikája. A romantikus jellemzés patetikus és dinamikus: az egész mindenséget átható kozmikus erővonalak hálójában vergődő ember csak nagy erő-

²⁷ Nem akarjuk érinteni itt a tézis vagy a morális lecke kedvéért külön e célra faragott bábuk viszonyát a jellemzéshez. De Corneille, Jókai vagy Rostand világnézete és jellemlátása nincs sem a tizenhat éven aluliak egyébként jogos érdekéhez, sem a törvényalkotók opportunizmusához láncolva.

²⁸ Pl. az *ellentét* képlete, amely a legtöbb nem-naturalista drámában és regényben nemcsak az irodalmi ökonómia, hanem a hatásos szépség követelménye is s így a romantikus drámában determinálta két egymással szembenálló jellem egyike révén a másikat, vagy egy jellemkeret révén egy belőle kiemelkedő — neki ellenmondó — vonást.

feszítéssel tudja összetartani mértékteleenné nőtt énjét s amikor embert jellemez, mindig egy darab világot, egy darab metafizikát is kénytelen-kelletlen hozzáfoglal, ami a jellemrajzba a duzzadtság, a földtávol alapérzését kényszeríti bele. S a jellemzésnek egyik célja a XVIII. században a gyöngé, de alapjában mindig jó ember által édes könnyek ontatása,²⁹ a romantika korában pedig minél erősebb lelki megrázkódtatás.³⁰ A XVIII. századi jellemzés ezért terjengős és fínomkodó, a XIX. századi ezért tobzódik ellentétekben, meglepetésekben, brutális hatásokban. A XVII. század márványra bizza mondanivalóját az emberről, a XVIII. század levélpapírra, a romantikus sziklára, szélre, tóra, szférákra, Istenre.³¹

*

A régi poétika is megkülönböztette a sok apró vonással dolgozó realiztikus s a válogatott vonásokkal kifejező idealisztikus jellemzést. Mi már láttuk, hogy minden jellemzés válogatott vonásokkal, antológiásan tűzi ki néhány pontját annak a felületnek, amit majd az olvasó határoz meg végleg. A kétféle jellemzési mód különbsége ebből a nézőpontból az, hogy az idealista jobban szájába rágja olvasójának, hogy

²⁹ Prévost abbé a történeti munkákból számúzné az érzelmek és szenvedélyek részletezőbb rajzát. Ez a *regény* hatáskörébe tartozik s célja ott a *megindítás*. (*Marguerite d'Anjou*, előszó).

³⁰ Azt szokták mondani: a romantika az egyén kultusza s individualizmusából származik végtelensége és féktelensége. Kérdés, nem a fordított sorrend bizonyul-e helyesnek: a romantikus vérmérséklet dinamikus alapiránya (féktelenség, végtelenség, mozgalmasság, „felszabadulás” — társadalmi és erkölcsi korlátoktól is) szabja meg a kikerülhetetlen utat az „Übermensch” felé?

³¹ Ez a pár sor nem vázlat, csak ízelítő. A jellemzés stílusának történetét alapos tanulmányok után, önálló problémaként lehet majd munkába venni, óvatosan vigyázva arra, hogy a „korszak” szónak ma már értelme van, mint régen s hogy pl. a XVIII. századi francia irodalomnak „stílusban” sem felel meg pontosan a XVIII. századi német irodalom s i. t. — A jellemzést a kritika ilyen jelzőkkel szokta jellemezni: „valószerű”, „mélyreható”, „fínoman részletező”, „markáns”... A valószerűsége nézve lásd a 18. és 21. jegyzetet. A jellemzés „mélyreható”, ha a lélektani fölfedezés vágya erős; „fínom” az analitikus jellemzés: az író (Marivaux, Proust), vagy az alakok az egész világot óriási boncolóteremnek érzik, vagy kémiai, fiziológiai laboratóriumnak, ahol a legkisebbektől várunk feleletet minden titokra, az egyre fínomabb elágazások végén reméljük a végtelent. (Bizonyos, hogy minden író előtt, aki egy stílust eredetien képvisel, valami érzéki skéma analógiája lebeg: egy végnélküli osztódás, egy kristályokkal megrakódó ág [Stendhal], egy jellegzetes anatómiai kép [pl. a tüdő ereinek elágazása] stb.) A „markáns” jellemzés erős dialektikával közösít ki minden mellékest. Az író a rendszer szilárdságára gondol, fogaskerekek sorára, vagy karcstű, helyes edzés által a szükségesre fagyasztott testre, amely nem engedí, hogy fölös zsír homályosítsa el a csontváz lényeges vonalait. Volt irodalmi irányzat, amely a jelzők használatát, mint elcsépett eszközt, egészen ki akarta küszöbölni. Erre céloz Giraudoux az „Ima az Eiffel-tornyon” (Juliette au pays des hommes) egyik részletével. — Nyilvánvaló, hogy a jellemkép jellemzése felfrissítésre szorult. Az ilyen jelzők akkor sem különböztetnek meg eléggé, ha poétikus s önmagukban is hatásos hasonlatokkal sietünk segítségükre. A felfrissülés forrása valószínűleg a jellemrajznak új szempontokból történő vizsgálatából buzog majd föl. Amint a legújabb időkig kevesen merték közelebbi vizsgálat alá venni a stílust, úgy szinte mozdulatlanul állt a karakterizálás összehasonlító nyomozása is.

mit kell tennie, mert a legfőbb pontok kitűzését nem bízza rá. A realista³² alig foglalkozik azzal, ami fontos, ezt kitalálni az olvasó dolga : ő mintegy találmányra (valóság = véletlen!) veti oda pontjait, de az eredmény ugyanaz.

*

Korunkban divat szintézis után kiáltani. Ha e divatot — legalább néhány pillanatra — követni akarjuk, meg kell vizsgálnunk, milyen is lehetne a szintetikus jellemzés. Nem üres szó-e ez ? Nincs-e benne a „lélekanalízis“-ben a szintézis is, — illetőleg : lehet-e szintetikus jellemkép analízis nélkül ? Nyilvánvaló, hogy szintézis és analízis együtt járnak s ha az élet és az idő folytonosságából le akarunk szögezni valamit vagy valakit, analízist kell végeznünk, elemeket, attribútumokat megállapítanunk s aztán, a művészi munkafázis idején ismét össze kell állítanunk őket kerek, életlátszatú egésszé, egyéniséggé. Az olvasó folytatja s fejezi be a szintézist, amit annál könnyebben megtehet, mert ő nem kénytelen elmondani, leírni hőstét, hanem egyetlen érzéssel foghatja át. A következő regény olvasásánál már az olvasó ennek a jellemzésnek szétanalizált elemeit is felhasználja az új szintézishez. De ha nem is lehet elválasztani egymástól a két folyamatot, *viszonylag* szintetikus jellemzésről akkor beszélhetünk, ha az író nem a megfigyelés eredetiségét és bőséget hangsúlyozza, s ha inkább ösztönös akarat-embert léptet elénk, akinek kevés a problémája, aki a válaszüton is csak az egyik utat veszi észre;³³ vagy ha azt akarja kifejezni az író, hogy „ábrándozás az élet megrontója“ s boldogok az „unanime“ csoportok keblén³⁴ vagy szilárd pártprogrammok zászlaja alatt egyéni céltudat nélkül megbúvó emberek.³⁵

(Debrecen.)

Hankiss János.

³² Nem a hivatalos, a tudóst játszó „realistára“ gondolunk, aki arra a lehetetlen feladatra vállalkozik, hogy a rendszer minden pontját saját tapasztalata alapján maga jelölje ki. A „realista“ itt a jellemzési módszer realistája, aki nem tesz különbséget fontos és kevésbé fontos jellemvonások között. Ilyen jellemző-realista lehet ú. n. idealista regényíró is és viszont.

³³ Természetesen az ilyen emberekről is lehet jellegzetesen analitikus regényt írni. De az ilyenekről könnyebb és stílusosabb kevésszavú, hangulattal éreztető jellemzést adni.

³⁴ Az unanimitás engedélyez ugyan valami egyéniséget a csoport tagjainak, de megfigyelő erejének java a csoportszellemre irányul, amely a tagoknak igazi életet kölcsönöz. — L. még : Cysarz : *id. m.* 149. l.

³⁵ Az olvasó bizonyára érzi, hogy ez a tanulmány nem „befejezett“. Távol van még az az idő, amikor tetőt lehet húzni a talán kialakuló új épületre. A földből alig kiemelkedő friss alapfalakat izléstelenség lett volna fellobogózni.

DEBRECENI EGYETEM KÖNYVTÁR

Lelt.

11.060-1267